

A VALLÁSTUDOMÁNY ÉS A PROTESTÁNS TEOLÓGIA HATÁRKÉRDÉSEI ÉS MAI RELEVANCIÁJA KOVÁCS ÖDÖN RENDSZERALKOTÁSA KAPCSÁN

KOVÁCS ÁBRAHÁM

A magyar protestáns teológia¹ és a vallástudomány különválása igazán a 19. században kezdődött el.² Ezt természetesen megelőzte az európai kontextusban a németországi, hiszen Samuel Reimarus híres bibliakritikájától is szokták számolni sokan a protestáns gyökerű vallástudomány kialakulását.³ A 19. századi protestáns és valamelyest a katolikus teológián belül lezajló viták meghatározó mértékben hozzájárultak a vallástudomány kialakulásához. Elég csak William Robertson Smith, Ferdinand Christian Bauer, David Strauss, Julius Wellhausen, Ernest Renan vagy éppen a magyar Kovács Ödön és Ballagi Mór írásaira és munkáira gondolnunk. Talán nem is véletlen, hogy a Simon Róbert féle nivós „vallástörténeti” válogatás ezen személyek közül sokat fontosnak tartott és bemutatatta őket a hazai közönség számára.⁴ E tanulmányomban a protestáns teológia talaján kialakuló vallástudomány problematikáját kívánom új kutatási eredményeket figyelembe véve körüljárni, amely ma is nagyon aktuális, hiszen a kialakuló diszciplínának köszönhetően eltérő módszertanok és megközelítések jellegzetes vonásai tárulnak elénk.

A felvilágosodás által megfogalmazott elméleti reflexiók a hosszú 19. században kerültek be meghatározó módon a hazai protestáns felsőoktatásba. Emellett a kibontakozó természettudományos gondolkodás és annak gyümölcsei nagy hatással voltak a keresztyén teológiára. A protestáns teológia és a vallástudomány

¹ Van nem keresztyén teológia is. Ez alatt, tág értelemben, a más világvallások belső egyházas teológiáit (elsősorban saját vallásukról szóló reflexióit) értem, amelyet az iszlámtól kezdve, a hinduizmuson keresztül (vainsava filozófia stb.) egészen a kínai és japán vallások (pl. tiszta föld dódszó sin shú) egyaránt végeznek valamilyen Istenfogalomhoz vagy éppen transzcendens valóságra utalva.

² Ezt a tanulmányt, mint vallástörténész és teológus írom, mintegy dinamikus párbeszédbe kívánom hívni a két rokon, de sok vonásban igenis eltérő diszciplínát: a keresztyén teológiát és a vallástudományt.

³ McGrath, E. Alaister: *Bevezetés a keresztyén teológiába*, Budapest, Osiris Kiadó, 1995, 286-287.

⁴ SIMON Róbert: *A vallástörténet klasszikusai*, Budapest, Osiris Kiadó, 2003. A könyvben nem minden név van jelen, de már a Sarnyai Csaba Máté és Máté Tóth András által szerkesztett vallástörténeti szöveggyűjteményben (*Szemelvények a magyar vallástudomány történetéből*) Kovács Ödön meghatározó tanulmányait ott találjuk.

napjainkban érvényes szétválására, az elkülönülésre nagyon lassú folyamat eredményeként került sor. A két tudományterület viszonyának tisztázása a liberális teológia korában indult el, de akkor is, mint véleményem szerint ma is nagyon kevés teológus gondolta végig következetesen, hogy az új módszer, amit a tudományos életben alkalmazott liberalizmus az említett hatások miatt bevezetett, milyen hatást gyakorolt a teológia tudományára. Ami a mai helyzetet illeti itthon sokan érintették a témát, és elmerültek egy-egy részletében, de a nyugati fejlődéssel összevetve, magát a folyamatot kevesen próbálták átfogó elemzés formájában tárgyalni egészen 2005-ig.⁵ Ez a tanulmány sem igazán a mával kíván foglalkozni, hanem inkább csak egy-két érdekességre kívánja a történeti keretek tanulmányozása örven ráirányítani a figyelmet. A tudományelméleti szempontból alaposan körüljárt szétválás hiánya nem csak a korabeli, hanem jó néhány mai teológus, vallástudós és egyéb, a vallással tudományos szinten foglalkozó szakember gondolkodásában is fellelhető. A szétválást okainak és szükségességének pontos tisztázása nélkül rendkívül izgalmas, de megoldhatatlan kérdés marad, hogy mit is művelnek, mit is művelünk: teológiát-e vagy vallástudományt?

Jelen munka keretei között nem vállalkozhattunk arra, hogy alapvető áttekintést nyújtsunk a hazai vallástudomány kialakulásáról, annál is inkább, mert a téma történeti spektrumának primér forrásait csak nem rég sikerült közölni.⁶ Rövid

⁵ Az 1990-es években a teológia és vallástudomány határterületeiről a legelső publikációkat Máté-Tóth András tollából olvashatjuk. Ezek után kerül csak sor, komoly időbeli késlekedéssel a hazai vallástudomány felsőoktatásban való kiépítésére törekedve kb. 2005-től a hasonló kérdéseik vizsgálatára. A Károli Gáspár Egyetemen 2005-ben indult el az első vallástudományi szakirány BA, a szabad bölcsészet szakon belül, a Zsigmond Király Főiskolán 2003-ban. A *Vallástudományi Szemle* is csak 2005-ben jelent meg először. Egyedül csak Szegeden volt modern vallástudományi átfogó képzés. A tudományterület tisztázásának óhaját látjuk a Magyar Vallástudományi Társaság, az MTA Vallástudományi Bizottságának rendezvényein, a *Vallástudományi Szemle* holdudvarának más egyetemek, valamint társaságok alkalmain. Egy ilyen törekvés volt az MTA Vallástudományi Bizottságának 2008-as, komoly vitákat kiváltó, de publikációkban sajnos alig idézett konferenciasorozata. Az említett konferenciasorozat anyaga a *Confessio*-ban és a *Vallástudományi Szemlé*-ben jelent meg. A tanulmányok címe: Bolyki János, „Egy meghatározási javaslat: A vallástudományi vizsgálódások kezdete”; Mezei Balázs, „Vallástudomány és vallásfilozófia”; Németh Dávid, „Mi a vallástudomány – a lélektan felől nézve?”; Zlinszky János, „Vallástudományok a jog oldaláról nézve”; Szuromi Szabolcs Anzelm O. Praem, „Vallástudomány a teológia szemszögéből”; Peres Imre, „A vallástudomány a teológia spektrumában”; Tomka Miklós, „A vallástudomány mibenléte”, *Vallástudományi Szemle* 4.4 (2008). Majdnem ugyanezek a tanulmányok jelentek meg ugyanarról a konferenciáról, de a *Szemlé*-ben nem találjuk ott Patsch Ferenc „Vallásteológia, vallástudomány, Hermeneutika: Katolikus védőbeszéd a vallástudomány oktatása mellett” című munkáját (megjelent: *Confessio*, 2008/3. pp. 55–67.), valamint Jakab Attila írásait sem.

⁶ HOPPÁL Mihály és KOVÁCS Ábrahám (szerk.): *Tanulmányok a magyar vallástudomány történetéről*, Budapest, L'Harmattan, 2009. Ez a kötet is a korábbi hazai vallástudomány sokszínűségére kívánja felhívni a figyelmet, bemutatva, hogy milyen nívós szinten működött

összegzésként annyit mondhatunk, hogy a kialakulófélben lévő, a vallással foglalkozó tudományok több területről indultak el: az egyik a bölcsész- és különösen a társadalomtudományok abban a korban formálódó ága, a másik pedig a teológiáé és a vallásbölcseleté. Mindkét terület közös sajátossága, hogy a keresztyénség kultúrája, világ- és társadalomszemlélete, valamint a keresztyén teológia erősen hatott a nagy tudományterületeken belül azok vallással kapcsolatos megfogalmazásaira. A korban megjelenő irányzatokat sokszor a keresztyén teológia, azaz a hitvalló világnézet állításaival szembeni egyfajta reakciónak is lehet tekinteni. Bizonyos szempontból idesorolhatjuk a darwinizmust (biológia, zoológia, geológia), a materializmust, valamint a kialakuló orientalisztikának a vallásról szóló némely állításait is. Egy korabeli és egy mai példa segítségével érzékeltethetjük, hogy mennyire fontos a teológia és a vallástudomány közötti különbség tudományelméleti tisztázása, illetve a fogalmak pontos körülhatárolása. Először Goldziher Ignác (19. század), majd Máté-Tóth András (20. század) véleményén keresztül kívánom érzékeltetni a kérdéskör bonyolultságát, végül pedig Kovács Ödön 19. századi liberális protestáns teológus írásain keresztül bemutatom, miképpen válik el egymástól a teológia és a vallástudomány a tanulmányozott korszakban Magyarországon.

A vallástudomány 19. századi kialakulásában – a kortárs Goldziher Ignác szerint – több tudományterület, mint például az összehasonlító nyelvtudomány, összehasonlító mítosztudomány és összehasonlító lélektan vett részt.⁷ Szerinte az összehasonlító vallástudomány a bölcsész- és társadalomtudományok vallással foglalkozó ága. Ez a korban uralkodó pozitivista kutatás következményeként tekinthető, amely függetleníti magát a teológiától és a filozófiától. Ezzel Goldziher meg is fogalmazta a problematikát a teológia számára. A teológiai talajról kiinduló tudós nem művelhet valódi vallástudományt, mert értékítéletében vallásos hite miatt „előfeltételeket” fogalmaz meg. Ez súlyos értékítéletet jelent, amely azt feltételezi, hogy egy teológus csak elfogultan, csak egyféleképpen tud ugyanahhoz az anyaghoz nyúlni, másrészt implicite emellett is érvel, a pozitívizmus ’ujjongó’ légkörében hogy létezik egy abszolút objektív megközelítés, amelyet a történész, nyelvész, de különösképpen a természettudós birtokolhat.⁸ Goldziher nyelvészeti tudása, történeti érdeklődése és pozitivista beállítottsága miatt nem sokra értékeli a vallásbölcseletet sem, hiszen azt pusztán szórszálhasogatásnak nevezi.⁹ Ez is túl

itthon a tudományterület, amely a mai vallástudományt irányító szakemberek jelentős része számára ismeretlen. Így ez hiánypótló törekvés, hasonlóan a szegedi vallástudományi iskola által összeállított szöveggyűjteménnyel, amely a fenti kötetet mintegy kiegészíti.

⁷ GOLDZIHÉR Ignác: „Az összehasonlító vallástudomány módszere”, *Magyar Tanügy*, MDCCCLXXVIII, 1878., 171–186. (174).

⁸ Ezt az álláspontot vitattam a 2015-ben Erfurtban elhangzott előadásomban, amelynek nagyon jó és sok visszhangja volt. A tanulmány jelenleg publikálás alatt van.

⁹ *Ibid.*, 172.

sommás kijelentés egy olyan komoly szakembertől, mint ő volt. Talán hiányzik belőle éppen az igaz szabadgondolkodó tudósokra jellemző nyitottság: az igazság mindig ezerarcú. Magunknak vindikálni az értelmezés kizárólagosságát egy fajta tudományos fundamentalizmust jelent. A liberális magyar zsidó tudós olyan mértékben leértékeli a teológiát és a vallásbölcseletet, hogy a vallásról szóló reflexiókat egyenesen a fejlődés gátjának tartja. Itt mintha még jobban radikalizálna az amúgy is fundamentalista állítása. Állásfoglalásában megelőlegezi több mai klasszika-filológus véleményét, akik szerint a vallással foglalkozó valódi tudományosság elsősorban nyelvészeti alapú, és az ókori vallások forrásait vizsgálja, amely nélkülözhetetlen az összehasonlító vallástörténet műveléséhez. Ez az állítás kifejezetten hasznos, ha azt csak egy tudományterületre vetítik rá, de nem teszik más, vallástudománnyal foglalkozó ágak kritériumává.

Goldziher és némely mai kortárs klasszika-filológus véleménye (erre utalni fogok) alapján a következőket figyelhetjük meg. Először, ez a felfogás a vallástörténetet, amelyen tulajdonképpen az ókori vallástörténetet érti, hajlamos redukálni egyetlen történeti korszakra (pl. az ókorra), sőt gyakran egy-egy országra vagy területre (pl. Római Birodalom vagy a görög-sémi kultúrkör). Ebből a megközelítésből történeti vonatkozásban szükségszerűen kimarad a középkor, az újkor és a legújabb kor. A vallástudomány történeti ágának a későbbi korszakok éppen olyan izgalmas területei, mint az antik világ gazdag vallásos társháza. Hasonlóképpen Területi szempontból pedig gyakran elsikkadnak az európaítól és a Földközi-tenger térségétől távolabbra eső kultúrák (Japán, Afrika stb.) vallásai viszont megjelennek a közép- és dél-amerikai vallások (azték, maja, inka) a 19. századi liberális tudósok kutatásaiban. Másodsor, ez az álláspont a vallástörténetet gyakorlatilag azonosítja a vallástudománnyal, mintegy elfelejtve, hogy az utóbbi magában foglalja a vallásszociológiát, a valláspszichológiát, a valláspedagógiát, a vallásfilozófiát és más tudományágakat.¹⁰ Harmadszor, bár az ókortudomány kiváló tudósokkal dicsekedhetett akkor is és ma is, módszerében elsődlegesen változatlanul a nyelvészeti és a történeti feltárás eszköztárát alkalmazza. Akkor áll fenn probléma, ha nem veszi figyelembe, sőt nem is értékeli a más, szintén vallással foglalkozó tudományterületek megfigyeléseit és eredményeit. Különösen szembetűnő, hogy a vallástörténet egyes (nem mindenki) művelői jobb esetben tartózkodó, máskor igen lekezelő álláspontot képviselnek a keresztyén teológiával és az ahhoz sokszor szorosan kapcsolódó vallásbölcselettel szemben.

Ezt az álláspontot, illetve ennek nüanszait képviselő itudományos' vélekedések könnyen arra a téves következtetésre jutnak, hogy csak úgy lehet a vallással foglalkozni, ahogy azt az ókori vallástörténettel foglalkozó klasszika-filológus teszi, azaz

¹⁰ MEZEI Balázs: „Vallástudomány és vallásfilozófia”. in: Hoppál Mihály és Kovács Ábrahám (szerk.), *Tanulmányok a magyar vallástudomány történetéről*, Budapest, L'Harmattan, 2009, 1–17.

a tudós mintegy abszolutizálja saját módszereit. Ez az álláspont megjelent ma is a kiváló orientalista, Goldziher-kutató Simon Róbert vélekedésében is. Horváth Pál vallásfilozófus és szemmel rámutatott Simon tudományos módszertanában végighúzódo, rejtett előfeltevéseken alapuló megállapításaira.¹¹ Ezzel a leszűkített vallástudományi fogalommal szemben hangsúlyozni kell, hogy a vallásbölcseleti és teológiai reflexió ugyanolyan jelentős kiágazása a vallástudománynak, mint a nyelvészeti, történeti vagy akár a jelenlegi tanulmányban részletesebben nem tárgyalt antropológiai és természettudományos módszerek hatására történt elmélkedés.

A 19. századi liberális protestáns teológusok – a hasonló platformon álló mai teológusokkal együtt – a szekuláris tudományokat művelő tudósokkal szemben éppen abban hittek, hogy a teológia és a vallásbölcselet területéről lehet jól művelni a vallástudományt. Erre a dolgot további részében rá kívánok mutatni. A katolikus teológiát is végzett Máté-Tóth András szerint¹² a liberális teológia korszakában „számos teológus fordult a keresztény teológia hagyományos tematikáján és tárgyalásmódján kívül eső témákhoz és módszerekhez, továbbá számosan, akik a modern értelemben vett vallástudomány alapítói közé tartoznak, szakítottak (szakítani kényszerültek) az egyházi tanítóhivatal által meghatározott és ellenőrzött keretekkel”.¹³ Megállapítása találó és alkalmazható a protestáns fejlődésre is. A protestánsoknál bár nincs tanítóhivatal, a szimbolikus iratok, dogmatikák és hitvallások hasonló ellenőrző szereppel bírtak az egyház számára, és azok szerepe így beilleszthető Máté-Tóth helyes észrevételezésébe.¹⁴ A 19. századi protestáns szabadelvűek és ortodoxok hitvallásról és dogmáról szóló vitái a *semper reformanda*

¹¹ HORVÁTH PÁL: „Vallástörténet? Vallástudomány”, MMVI, *Vallástudományi Szemle*, 2006/1, 171–176.

¹² E mai példa jól szemlélteti, hogy a felekezeti állásfoglalást mennyire nehéz elkerülni még akkor is, ha a tudós értéksemleges megfogalmazásra is törekszik. Máté-Tóth András szerint „a teológia számára a kibontakozó vallástudomány kezdeti felvetései nem jelentettek különösebb kihívást, inkább az egyházi tanítóhivatal által meghatározott elméleti és tudományművelési keretek között a modernitás tudományos eredményeinek értékelése foglalkoztatta a teológusokat”. Itt egyértelműen tetten érhető, hogy Máté-Tóthnak nem sikerült teljesen, legalábbis e ponton, egyensúlyban tartania a katolikus, protestáns és felekezetekhez nem igen tartozó, vallással foglalkozó tudománytörténeti áttekintést. Egyrészt a protestáns teológia talajáról kiinduló vallástudomány legalább olyan jelentős volt, sőt jelentősebb, mint a katolikus teológia oldaláról kiinduló vallástudományi kutatás, másrészt igencsak érezhető nála a teológia fogalmának a katolikus táborban való tartása. Továbbá, ahogy ez a dolgot is rámutat, a protestáns teológia szempontjából a kibontakozó vallástudomány „kezdeti felvetései” igenis nagyon komoly kihívást jelentettek a nyugati és a hazai teológusok számára, ellentétben azzal a katolikus fejlődéssel, amelyre Máté-Tóth hivatkozik.

¹³ Máté-Tóth András: *Teológia és vallástudomány*, <http://nyitotttegyetem.phil-inst.hu/teol/matetoth.htm> (Letöltve: 2010.03.10).

¹⁴ Egyértelmű, hogy nagyon sok kérdést kell még tisztázni közös kutatói munkák révén a hazai vallástudomány területén. Erre jó példa az Máté-Tóth András és Sarnyai Csaba által szerkesztett

helyes értelmezése körül forogtak. Az új megközelítések, módszerek és eszköztárak alkalmazásának *mikéntje és hogyanja* nagyon jól érzékelteti, a teológia és a vallástudomány fokozatos különválásának folyamatát. Ezen problémafelvetés után hadd térjek rá a történeti elemzésre, amely értékes eredményeket szolgáltat a mai diszkurzushoz.

A 19. században a protestáns teológia rendkívüli kihívásokkal találta magát szemben. Ennek köszönhetően a korábbi évszázadokhoz képest hitetlen mértékű átalakuláson ment keresztül. A meglehetősen hosszú 19. század folyamatként is felfogható, melynek során a hagyományos teológia módszereire rendkívüli mértékben hatottak a kortárs tudományosság új eredményei. Véleményem szerint, ismétlem, ezen eseménydús folyamat során a 19. században kevesen léptek hátra (placed squared brackets), és reflektáltak a történésekre úgy, hogy közben rendszert is alkottak. Mint látni fogjuk, és ahogyan arra Máté-Tóth is rámutatott, a teológia¹⁵ és a vallásbölcselet fontos formáló területe volt a vallással foglalkozó új tudományág, a vallástudomány kialakulásának. Témánk nagy kérdése: a 19. századi protestáns teológia mennyire volt tudatában annak, hogy valójában milyen útra lépett? Sokan hozzászólnak a teológia és a vallástudomány viszonyához, de kevesen teszik azt holisztikusan, és még kevesebben alkotnak saját, alaposan kidolgozott rendszert, amelyben tisztázzák, hogy ők hogyan látják a kettő viszonyát.¹⁶ E tudományterületi tisztázáshoz nyújtanak segítséget Kovács Ödön nagyenyedi református teológus és vallástudós írásai.

A protestáns liberális teológiának a tényekről alkotott fogalmai alapjaiban eltértek a hagyományos teológiai gondolkodástól. Mint minden korszak divatos teológiai irányzata, a liberális teológia is önmagát tartotta a teológia leghitelesebb tolmácsolásának. Felismeréseit széles skálán hirdette a metsző, de az egyházhoz mégis ragaszkodó történeti bibliakritikától kezdve az egyházi tanítást teljesen elvető, fundamentalizmussal párosuló és kizárólagosságot igénylő történetkritikai álláspontig. Eszerint a liberális teológia is igen széleskörű és szerteágazó volt a maga korában.¹⁷ A hagyományos teológia a transzcendens világot valóságnak és emiatt ténynek veszi, és akként kezeli, míg ezzel szemben az új „teológiai” gondolkodás már csak a látható világ valóságát fogadja el, a megtapasztalható világ elemeire

Vallástudományi szöveggyűjtemény, valamint a Hoppál Mihály és Kovács Ábrahám által szerkesztett *Tanulmányok a magyar vallástudományról* című kötetek.

¹⁵ Elsődlegesen a protestáns, de majd a katolikus teológiai is.

¹⁶ MÁTHÉ-TÓTH András – PORCIÓ Tibor: „Vallástörténet”, *Vallástudományi Szemle*, MMVI, 2006/2, 199–211. Továbbá *Vallástudományi Szemle* 1. 1. és 1. 2. (2005) számaiban, valamint a *Confessio* (2008) 3. számában megjelent tanulmányok, amelyek komoly vitát váltottak ki.

¹⁷ Hegelianus baloldaltól lásd: SCHWARZ, Hans: *Global Theology*, Grans Rapids, Michigan: Eerdmans, 2006, 21–34.

épít, ehhez igazítja gondolatrendszerét és gyakorlati megoldásait is. A magyar protestáns liberális teológia fellépése jól példázza, hogy az új irányzat miképpen lépi át az egyházi teológia határait, és hoz létre egy új „teológiát”, amely már sokkal inkább vallástudomány, mintsem egyházi elkötelezettségű teológia. Számos szerző rávilágított, hogy a korban modernnek is gyakran nevezett teológia valójában latens módon már a vallástudományi gondolkodás irányába mozdult el – gyakran éppen a vallástörténet és a vallásbölcselet sajátos alkalmazása révén. Ez a gondolkodás túllép a megszokott keresztyén teológián, mintegy maga mögött hagyja azt, noha még saját táborában is bizonytalanság uralkodik afelől, hogy tulajdonképpen teológiát vagy éppen valami egyebet, történetesen a most megfogalmazandó vallástudományt kívánja-e művelni.¹⁸

A hazai liberális teológia berkeiben is érezhető ez a tudományos felelősség és módszertani alaposság hiánya miatt meglehetősen át nem gondolt álláspont. Az egyházas teológiai ortodoxia többek között éppen arra mutat rá, hogy a liberálisok még a saját álláspontjukból fakadó következtetéseket sem vonták le.¹⁹ Mindazonáltal Kovács Ödön, a hazai liberalizmus legpallérozottabb tudósainak egyike, a legtöbb hazai liberális teológussal ellentétben átgondolta a teológia és a vallástudomány közti különbségeket. A kiváló vallástudós és teológus igyekezett elkerülni e szembeötlő módszertani mulasztást,²⁰ noha még az ő alapos tudományelméleti megközelítése és rendszerezése is magán hordozza a kialakulás, a kiforrás jegyeit.²¹ Ennek egyik oka, hogy az új fogalmak és elnevezések általánosan elfogadott értelme még nem szilárdult meg a liberálisok saját táborán belül sem, másrészt a hagyományos, valóban teológiának nevezhető állásfoglalással való szembekezdésük révén konfrontálódtak azzal a hagyományos teológiai megközelítés felől megfogalmazott kérdéssel, hogy ők valóban teológiát művelnek új szemlélettel és módszerrel, vagy pedig feladták a teológia módszerének és tárgyának az alapjait, és teljesen más irányba tájékozódtak. Ennek megértéséhez először Kovács Ödön

¹⁸ MÁRKUS Jenő: *A liberális szellem a református egyházban. A magyar református liberális teológia*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2005.

¹⁹ BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon*, Budapest, Gondolat, 1985, 220. Bucsay tévesen Révésznek tulajdonítja a fenti idézetet. Még a kortársak közül is többen ezt gondolták. Révész éppen ez ellen tiltatozik mint írja: „e cikket nem én írtam”. Természetesen Révész mint szerkesztő tudta, hogy Heiszler József volt sárospataki teológiai tanár írta ezt álnéven. Lásd: RÉVÉSZ Imre, „Ballagi úr siralmi”, *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, MDCCCLXXII, 1872/3, 121.

²⁰ Ezzel együtt meg kell jegyeznünk, hogy a végső következtetéseket ő sem vonta le sem saját rendszerére, sem pedig önmagára nézve, hiszen nagy igyekezetében ő maga is teljesen feladta az egyházat meghatározó keresztyén hitet. Ez is kiderül a későbbi ortodox kritikákból.

²¹ Azonban ez semmit se von le az úttörő munkájának eredményéből. Sőt inkább fontos azt hangsúlyoznunk mennyire meghatározó szerepe volt a hazai protestáns vallástudomány kialakulásában.

gondolatait, majd pedig azt a világnézetet mutatjuk be, amelybe a liberális „teológiai” gondolkodás belehelyezhető.

Kovács Ödön a teológia két alakját különbözteti meg. Az egyik a hagyományos, a másik pedig az új teológia, azaz a vallástudomány.²² Kovács Ödön *A teológia és az új világnézet* című tanulmányában bemutatja a hagyományos teológiát, amelyet azonosított a katolicizmussal és a protestáns ortodoxiával. Az ilyen teológia „korunk gyermekében elfojtja a vallásos érzést [...] a vallást a nevetség és megvetés” tárgyává teszi.²³ Ezzel szemben a második e tárgyban írt cikke, *A teológia és a vallástudomány* arra mutat rá, hogy a teológiának van egy olyan alakja, amely már a „legszigorúbb bonckéstől sem riad vissza”.²⁴ A liberális teológia erdélyi vezéralakjának nem titkolt célja szerint a (hagyományos) teológiának átalakuláson kell átmennie, hogy tudománnyá változzék.

A hagyományos teológia tárgya Isten.²⁵ Ebben az egyházi teológia és a szabadelvűek egyaránt egyetértenek, de ezen a ponton túl máris elágaznak a vélemények. Ez itt a valódi útjelző tábla. Kovács Ödön megállapítja, hogy mivel Isten nem tartozik a „tudás és ismeret körébe”,²⁶ felmerül az a kérdés, hogy milyen úton végezheti munkásságát a teológia „az igazság keresésében”.²⁷ Minthogy a tudomány „kiküzdé magát a vallás alól” és a teológián kívüli tudományok teljes szabadságot nyertek, a teológiának is alkalmazkodnia kell az új helyzethez. A hagyományos, protestáns ortodoxiában megjelenő teológiával áll „szemben az igazi, azon theologia, mely már nem *theo(logia)* [sic!] hanem *vallástudomány*”. A vallástudomány tárgya egyrészt maga az ember, mint vallásos lény, másrészt maga a vallás. Az új tudomány célja pedig az, hogy ezekről ismeretet szerezzen, illetve mélyebb megértésükre eljusson. Itt az a paradox helyzet áll elő, hogy Kovács Ödön egyrészt meghagyja a „teológia” nevet a hagyományos ortodoxia számára, másrészt azonban az „új”, „modern” jelzők használatával a teológia nevet saját gondolkodása számára is igényli annak ellenére, hogy ő – sok liberális teológussal ellentétben – beismeri,

²² A liberális teológia szóhasználatában hangsúlyozza, hogy ő „új”, „modern”, „szabadszellemű” teológiát művel, máskor pedig elhagyja a teológia szót, és azt állítja, hogy valójában vallástudományt művel, amit a fenti teológiával azonosít. A hazai „a liberális teológia” ezeket váltakozva használja, ahogy ezt a dolgozat dogmatikai részében látni fogjuk.

²³ Kovács Ödön: „Teológia és új világnézet”, *Protestáns Tudományos Szemle*, 1,1,1869, 5.

²⁴ Kovács Ödön, „A teológia és a vallástudomány”, *Protestáns Tudományos Szemle*, 1, 12, 1869. 06. 12. 177–180 (177).

²⁵ BARTH Károly, *Kis dogmatika*, ford. Pilder Mária, Budapest, Orsz. Ref. Missziói Munkaközösség, 30. Barth Istent tartja a hit tárgyának. A hagyományos álláspont szerint azonban Isten a teológia alanya is!

²⁶ Nyilvánvaló, hogy itt már csak immanens, tapasztalati tudásról van szó: a hitismeret tehát nem „tudás”.

²⁷ Kovács Ödön (1869): 178.

hogy vallástudományt kíván művelni.²⁸ Kovács ezek után leírja, hogy a klasszikus vallástudomány mit is kíván tenni és ezzel elmozdul a teológia talajáról. Megközelítésének a bája az, hogy ő mégis ragaszkodik a teológia elnevezéshez. Ez abból adódik, hogy a liberális teológia is egyházas volt és abban hitt, hogy munkásságával kettős célt tud szolgálni. Egyrészt az egyház megkívánta tisztítani a dogmáktól és saját értelmezése szerint *valódi teológiát* kívánt művelni, másrészt pedig a kialakuló modern tudományok mintájára tárgyilagos kíván lenni.²⁹ Ebben a törekvésében azonban teljesen elmozdul a teológia addig bevett módszertanától és tudományos törekvésétől (így alakul ki a hagyományos, ortodox teológia elnevezés) és valóban radikálisan újat hoz, világi tudománnyá válik.

A kiváló vallástörténész, Kovács szerint az új teológia, azaz a vallástudomány³⁰ feladata, hogy más tudományokhoz hasonlóan a *létezőt*³¹ megismerje és megértse. Az ember csak annyit tudhat, amennyit a „mindenség = természet és az embervilág” eleibe tár. A kutató tudományos módszerrel megvizsgálja, leírja, osztályozza és rendszerezi a külvilág jelenségeit, a természetben működő erők hatásának útját, törvényeit, és ebből a törekvésből alakulnak ki a természettudományok. A történész hasonlóképpen megvizsgálja az emberiség sok ezer éves történelmét és fejlődését. Kutatja és megfejtja a fejlődés menetét: így születnek meg a történeti tudományok. A bölcsélet is látja azt a jelenséget, hogy az ember vallásos, gondolkodó lény, és a logika alapján próbálja megfogalmazni azon törvényeket, amelyet az ember a gondolkodásában követ. Kovács ezek alapján állítja, hogy „minden tudomány tárgya a tapasztalat körébe esik”. Az ismeretszerzés során akár az „érzéki,³² vagy a szellemi észrevétel körébe esnek a tünemények-jelenségek, azokat az ember igyekszik megismerni és más jelenségekkel együtt felfogni és magyarázni”.³³ Kovács itt alapvetően amellet érvel, hogy a teológiának, ha valóban tudománnyá akar válni, maradéktalanul át kell vennie a természettudomány és történettudomány módszereit. A vallástudományi teológia, az „újnak, modernnek” is nevezett teoló-

²⁸ Életműve alapján azt mondhatjuk, hogy egyháziassága, a keresztyén valláshoz való kötődése miatt ragaszkodik mindenek ellenére a „teológia” elnevezés megtartásához.

²⁹ Ne felejtsük, hogy a 19. Században olyan folyamatban vannak akkor a tudományok, amelyek még igencsak kialakuló félben vannak módszer és rendszerezés tekintetében.

³⁰ Nem meglepő, hogy a szakirodalom sokszor használja a vallástudományi teológia elnevezést.

³¹ Kovács nem fejtja ki, hogy ezen mit ért. A szövegből nem derül ki, hogy például Arisztotelész ouszia-/szubsztancia-elmélete alapján megfogalmazható létezőről van-e szó? A megfogalmazás ugyanis emlékeztet a tudományok Arisztotelész szerinti felosztására. Esetleg Platón ideatanát („ortodoxia”) Arisztotelész tapasztalati-logikai rendszerére („liberalizmus”) cserélték volna? Természetesen, az ortodoxia nem kizárólag platóni, a liberalizmus pedig nem pusztán arisztotelészi irányultságú – ez csupán felvetés, hogy hátha közelebb kerülünk a Kovács Ödön-féle létezőhöz.

³² Értsd: tapasztalati.

³³ Kovács Ödön (1869): 179.

gia az embert, mint vallásos lényt akarja megismerni. „E tudomány tárgya, mint minden más tudományé, a tapasztalat és így az ismeret körébe esik”.³⁴ A liberális teológia hirdeti, hogy ember vallásossága megismerhető, mert a vallás tárgya az ember. Ezzel a kijelentéssel alapvetően elmozdul az addigi teológiai módszertani megközelítéstől és új, vallástudományi alapokat fektet le.

A *Vallástudomány* című következő tanulmányában még a hagyományos teológia létjogosultságát is támadja, de egészen meglepő fordulattal. Amellett érvel, hogy a „teológia nem tarthat igényt a tudomány névre, mert tárgya (isten) nem tartozik a tudás körébe”.³⁵ További állításokat sorol fel érvként. Áttekinti a teológiai tudományokat és megállapítja, hogy azoknak „igen csekély része foglalkozik magával az istennel”, legfeljebb a dogmatikának azon része teszi ezt, melyet „szoros értelemben vett teológiának” szoktak nevezni.³⁶ Az „exegetica teológia vagy grammatikát tanít, vagy szöveget. S ha a szövegmagyarázásnál sem tanult teológiát, mert attól még nem teológia ez a vállalkozás, hogy isten (sic!) szerepel a szövegben”. Ilyen alapon azt, aki Hésziodoszt vagy Homéroszt magyarázza „épp oly joggal nevezhetnők theológusnak”. Véleménye szerint a „historica, practica” és nagyrészt a „systematica” teológia sem foglalkozik Istennel. E tudományok „egy része a nyelvészethez, másik az általános történelemhez, harmadik a philosophiához, aesthetikához, vagy költészethez tartozik”.³⁷ A modern tudományosság oldaláról jövő, mélyre ható liberális kritika így összegzi tételét: a hagyományos teológia „önmagában véve nem tudomány, hanem csak bizonyos különmemű ismeretek összessége, amelyben egység csak annyiban van, mennyiben egy és ugyanazon ember tanulja, azért, hogy valamely hivatalra képesíttessék”.³⁸ Külön érinti a teológia művelésének azt a problémáját, hogy tulajdonképpen minden hagyományos teológia felekezeti, azaz partikuláris: ennél fogva az ilyen teológiát az ember nem nevezheti „okos tudománynak!”³⁹

Ezzel szemben az új teológia, amit azonosít a vallástudománnyal, vizsgálja a különböző jelenségeket: az emberiség vallásos történetét a „hajdankortól napjainkig”, a vallás alakjait (Izrael vallása, keresztyénség, iszlám, párszizmus, hinduizmus és buddhizmus). Ez alkotja a vallástudomány *történeti részét* (historica theologia). Az ilyen vallástörténeti megközelítésen alapuló összehasonlító vallástörténet, miután

³⁴ Ibid.: 180. Kovács kissé pontatlanul fogalmaz itt, mert a vallástudomány tárgyának az embert, mint vallásos lényt tette meg, de a módszer a tapasztalaton, racionálisan alapuló megismerés, leírás és rendszerezés, nem maga a „tapasztalat”.

³⁵ KOVÁCS ÖDÖN, „A vallástudomány”, *Protestáns Tudományos Szemle*, 1, 13, 1869. 06. 27. 193–196.

³⁶ KOVÁCS ÖDÖN (1869): 193.

³⁷ Ibid.: 193.

³⁸ Ibid.: 195.

³⁹ Ibid.

megismerte és összehasonlította az egyes vallásalakokat, megpróbál válaszolni arra, hogy mi a vallás.⁴⁰ Így érkezik el e tudomány a vallásbölcselethez, amely a tudomány *philosophiai* része. Bármilyen eredményre is jut el a teológia: a vallás szükséglet, vagy a vallás az emberi szellem „hamis kinövése”, az állítás az erkölcsi kérdés velejét érinti, és válaszra kötelez. Ezzel meg is „születnék a vallástudomány harmadik része” a *gyakorlati* rész.

A *vallástudomány története és részei* tanulmányában Kovács a kifejtés igénye nélkül mutat rá, hogy miként is vehető át és alkalmazható a régi teológiából az exegetika tudománya. Az eredeti szöveggel való foglalatosságot, a vallástudomány történeti része első alegységének tartja, mely azzal foglalkozik, hogy miképpen állottak elő a különböző vallásalakok. Ezt a területet felelteti meg némi módosításokkal az „*exegetica és biblica teológiának*”.⁴¹ Itt találó kritikát mond a klasszika-filológusok között ma is dívó vélekedésről, miszerint a vallástudomány egyenlő a szövegalapú összehasonlító vallástörténettel. Az eredeti nyelvek ismerete csak eszköz és nem végcél. Azt viszont aláhúzza, hogy a szöveg feletti elmélkedéshez hasznos, ha valaki eredeti nyelven olvassa a forrásokat. Azonban már a 19. század második felében tisztában van azzal, hogy ez kezd lehetetlen feladattá válni a vallástudomány exponenciális bővülése miatt. A második, a vallások fejlődésével foglalkozó alrész, olyan „*egyház és dogmatörténetnek*” tartja, amely a keresztyén egyházban művelt fenti tudománya mellett „kiterjeszti figyelmét a többi egyházak és vallások történetére is”. Egyértelműen látható, hogy Kovács saját kontextusából indul ki, mert teológusként a keresztyén vallás tanítását és történetét ismeri legjobban. Azonban értékelhető, hogy igyekszik bevezetni egyfajta összehasonlító vallásteológiát és történeti alapú vallásfenomenológiát, amelyet itt nem fejt ki. Végül az egyházak (értsd keresztyénség) és vallások (értsd: nem keresztyén vallások) „jelen helyzetével” kell foglalkoznia a vallástudománynak. Bár ezt is a vallástudomány történeti részéhez sorolja, de jól rámutat, hogy a „historia jön a jelenig, a jelennek már nem története van, hanem rajza”. Ezt a harmadik alrész, amely a vallásról szóló jelen rajzként az egyház- és vallásszociológusok kezdeti kísérleteihez hasonlítható, rendkívül fontosnak tartja az egyház életére nézve. Itt látható minden teológiai tévedése mellett is a liberális teológia egyháziassága. A jelenrajz kérdései a következők: „külsőleg és belsőleg milyen helyzetben vannak jelenleg a különböző egyházak? A fejlődésnek milyen pontjára jutottak el a különböző vallásalakok? Melyek a vallásos életben uralkodó irányzatok? Melyek a mai vallásos életnek árny és fényoldalai?”⁴² Az általa Schleiermacher után „*egyházi statisztikának*”

⁴⁰ Kovács Ödön, *A vallásbölcselet kézikönyve*, vols 2, Budapest, Franklin, 1874–1875, I. pp. 380. kk.

⁴¹ Kovács Ödön, „A vallástudomány története és részei II.”, *Protestáns Tudományos Szemle*, 1, 15, 1869. o. 8. 241–246, (242).

⁴² Kovács Ödön (1869): 242.

nevezett tudomány még jobban kidomborítja az alkalmazott vallástudomány szükségességét. Progresszív gondolkodása itt, ma egyházzociológiai kérdéskörbe tartozó dolgokat vet fel: „hogyan teljesíthetné a pap gyakorlati kötelességét, ha nem tudja, hol kell javítania, mit kell fejlesztenie, minek ellene dolgoznia? S honnan tudhatná ezt, ha nem ismeri a tényleges viszonyokat? Hogyan lehetne a pap hívei között a vallásosság irányadója, tisztítója, fejlesztője, ha nem ismeri, hogy mily vallásos nézetekkel és szükségletekkel bírnak hallgatói?”⁴³ Ezt minden egyháznak és vallásnak el kell végeznie. Saját kontextusára nézve arra jut el, hogy az „egyházi statisztika kötelessége” ilyen ismereteket megadni.

A történeti rész után foglalkozhat a vallástudós a vallásbölcselettel, a vallásról szóló „philosophiai” gondolkodással. Szerinte a vallásbölcseleti kérdések megválaszolására csak a tárgyi, történeti ismeretek megszerzése után lehet eljutni. Ez a felfogás tükröződik magnum opusa, *A vallásbölcselet kézikönyve* módszerén is:

A vallások történetét okvetlen valamilyen megállapított rendszer szerint kell előadnunk; tehát a vallások történetének előadását meg kellene előznie a vallások osztályozásának. Az osztályozás pedig csak két úton lehetséges. Vagy előzetesen, a vallás lényegéről adott fogalomból kiindulva, vagy utólagosan, a különböző vallásalakok tényleges minősége szerint [...] a különböző felosztások bírálatának megértése pedig csak az egyes vallásalakok megismerése után lehetséges [...], tehát a vallások osztályozását elhalasztjuk az első rész végére.⁴⁴

Kovács szerint a vallás osztályozásának rendszere nélkül nem volna elképzelhető a vallások bármilyen féle vizsgálata, de a rendszerezésben történeti, szellemtörténeti és fejlődéseméleti elveket követ. A liberális teológus, mint sok mai vallástudós, beleesik abba a hibába, hogy a „vallás” tanulmányozásánál saját módszerét abszolutizálja: „a vallások történetét előállások és fejlődések menete szerint tárgyaltuk. A történelmi tárgyalásnak ez az *egyedüli* (kiemelés tőlem) helyes módszere.”⁴⁵ Ezután a vallásfilozófia megfogalmazza, hogy mi a vallás, amelyre a „feleletet a létező vallások összehasonlítása által” lehet nyerni. A vallásbölcselet feladata, hogy az istenről alkotott fogalmakat, majd az isten tiszteletét vizsgálja benne az isten és ember viszonyát, és végül pedig a kettőjük közti kapcsolatokból kialakuló, azt szabályozó törvényt és erkölcsiséget kutassa. Legvégül pedig a halhatatlanság, „az eszkatológiai képzetek bírálása és magyarázása”⁴⁶ következik.

⁴³ Ibid.: 242. Ebből a kérdéskörből nő ki később a sajátosan erdélyi teológiai tudományág, az *ekkléziasztika*. Ez az észrevételezést itt megköszönöm Pásztori-Kupán István rendszeres teológus barátomnak.

⁴⁴ Kovács Ödön, *A Vallásbölcselet kézikönyve*, Budapest, Franklin, 1874-1875, I., pp. 25–26.

⁴⁵ Ibid.: 372.

⁴⁶ Kovács Ödön (1869): 244.

A vallásbölcseleti vizsgálódás egyik meghatározó végső kérdése, hogy a vallás eredetét vizsgálja: vajon az „képzelődés, ösztön, érzés, tudat”, mi is a „kútforrása e nevezetes tüneménynek”? Általános-e, az emberi szellem „kifolyása-e, mely erőt gyakorol az emberre kedélyében és életében”? Kovács Ödön itt fejt ki, hogy ő miként is fogja fel a vallást: „Hogy erő (kiemelés tőle), tagadhatatlanul látszik az áldozatokból, melyekre képesít, a rázkódásokból, melyeket előidéz, a hatalomból, melyet gyakorolt; a küzdelemből melyet okoz”.⁴⁷ A modern teológiáról szóló elmélkedése végén pedig azt hangsúlyozza, hogy a vallástudomány nem ér véget vallástörténet, vallásbölcselet vizsgálódásaival, hanem „az elméletnek gyakorlattá kell lennie” és a „*practica teológiában*” használt tudományosságnak ad új értelmezést, mert az elméleti alapvetés után szükségesnek látja azok gyakorlatba átültetését. Ennek területei pedig a vallásitanítás (valláspedagógia), vallás és irodalom, művészet és a misszió, amikor az alsóbb vallásalakon levők eljutnak a magasabb ismeretekre, új világot nyernek, ez tanítja meg azon embereket a „valláségséget ismerni, a hiányos alakokat az alsóbb fokú vallásban is méltányolni, sőt abban fogódzást találni a magasabbra való vezetésre, e szerint nem rombolni, mint misszionáriusaink teszik, hanem reformálni”.⁴⁸ Miután vélekedése szerint röviden, de érthetően és kimunkáltan bizonyította a vallástudomány jogosultságát a tudomány névre, mert az „az emberi ismeret egyik kiegészítő része”, amellet érvel, hogy annak az egyetemi oktatásban van a helye. Kovács hollandiai tapasztalatából kiindulva elfogadhatatlannak tartja, hogy az egyetemen egy felekezet teológiáját tanítsák, mely az „egyetem fogalma elleni bűn, a többi felekezeteken ejtett sérelem”.⁴⁹ Itt már azonossá válik a teológia a vallástudománnyal. Ebből a liberális gondolkodásból alakul ki a ma is hallható értéksemleges valláskutatás jelszava, amely határozottan igyekszik elkülöníteni egymástól a (keresztény vagy bármely más vallási) teológiát és a vallástudományt.⁵⁰

A kor magyarországi történelmi kontextusát nézve Kovács Ödön rendkívül haladó nézeteket vallott. A kortárs modern tudományosságot holland, német, angol és francia tudósoktól tanulta és merítette. Rendszerezte és sajátos formában tovább vezette gondolataikat.⁵¹ A hagyományos teológiát annak tartalmával

⁴⁷ Ibid.: 245.

⁴⁸ Ibid. A fiatal liberális teológus 1869-ben három lehetőséget lát az egyetemi tanítás újjászervezésére: „vagy megmarad az egyetemen a katolikus teológia, vagy eltöröltetik mindenféle theológia, vagy végre tanszékek állítanak a független felekezetiellen vallástudománynak”.

⁴⁹ Kovács Ödön (1869): 245.

⁵⁰ Cox, James L.: „A vallás kutatás és gyakorlata: különbségek a vallástudomány és a teológia között”. *Vallástudományi Szemle*, MMX, 2010/1, 9–20. Lásd még Donald Wiebe, *The Politics of Religious Studies. The Continuing Conflict with Theology in the Academy*, London, Macmillan, 1999.

⁵¹ Kovács Ábrahám: „A liberális teológia és a vallástudomány: Kovács Ödön vallásbölcseleti kézikönyve”, in Hoppál Mihály–Kovács Ábrahám (szerk.): *Tanulmányok a magyar vallástudomány történetéről*, Budapest, L'Harmattan, 2009, 101–126.

és üzenetével együtt vetette el: számára az egyháznak már nem feladata a Jézus Krisztus váltságshaláláról szóló örömhír továbbadása. A liberális teológia számára a teológia nem az Istenről szóló beszéd, nem az Isten kijelentésének tanulmányozása, illetve annak vizsgálata, amit Isten önmagáról, a teremtett világról és az emberről kinyilatkoztatott. Másképpen fogalmazva, a liberális értelmezésben a teológia tárgya nem Isten, hanem az ember. Bár elmondható, hogy a liberális teológia és a hagyományos teológia gyakorlati tevékenysége egyaránt az egyházat és azon keresztül a társadalom egészét is szolgálja, a kettő azonban merőben más-más alapokon nyugszik.

Az új, liberálisnak nevezett teológia⁵² – de talán helyesebb, ha a Kovács Ödön-féle *vallástudomány* kifejezést használjuk – a vallást mint jelenséget, tüneményt (*phenomenon*) vizsgálja. Az embert helyezi kutakodása középpontjába, és annak az istenségről vallott elképzeléseit (képzeteket, elgondolásokat, ábrándokat stb.) vizsgálva alkot róluk véleményt. Megvizsgálja a viszonyrendszer minden elemét: történeti fejlődését, formáit, tartalmát, de ezt mindig az ember felől teszi. Abból a szinte tudat alatti feltevésből, axiómából indul ki, hogy a vallás létezik, sőt az ember elidegeníthetetlen része, továbbá a vallások közt van valamiféle egyetemes és közös Abszolút szellem.⁵³ Ezzel szemben a (keresztyén) teológia tárgya Isten és az ő viszonyulása az emberhez, továbbá vizsgálja az embernek Isten kezdeményezésére adott válaszát. Sőt: a keresztyén teológiának Isten nemcsak tárgya, hanem sajátos értelemben alanya is. Ebben a tekintetben a hagyományos teológia nagyon is ókeresztyéni, ágostoni, kálvini, barthi megközelítésű. A hagyományos teológia – módszerét tekintve – éppen a kialakuló pozitivistá tudományosság hatására a liberális vallástudományi teológiához hasonlóan felhasználja a nyelvészeti, filozófiai és történeti megismerés eszköztárát, de célkitűzése más, mint az adott tudományoké vagy éppen az „új” vagy éppen „modernnek nevezett teológiáé. A keresztyén teológia nem attól teológia, hogy tárgya az ember, mert akkor tényleg vallástudománnyá válik. Sőt még csak nem is új teológia, ahogy Kovács nevezi,

⁵² A teológiát művelő egyén munkásságától függően a liberális teológusok nagy részére néha inkább illik a vallástudós, mintsem a teológus jelző. A kérdés természetesen rendkívül összetett, főként azért, mert az adott tudósok nem fejtik ki alaposan a saját módszertani álláspontjukat munkájuk elején, inkább csak ismertetik, és magától értetődőnek feltételezik azt. Így gyakran tévedésbe esnek: vagy amiatt, hogy szubjektív hozzáállásukból kifolyólag nem veszik észre, és emiatt nem vonják le a módszertani következtetéseket, vagy Kovács Ödön módján sajátos, de vitatható ötvözetet alakítanak ki.

⁵³ Vallásfilozófiai fogalmakkal kifejezve Abszolút Szellem, Valóság, Igazság, vagy természet-tudományosan hangzó kapcsolódó fogalommal a „mindenható Ész”-nek nevezett, vagy vallásteológiai fogalmakkal érzékeltetve (minden vallásban kifejezést nyerő) istenség, vagy valláspszichológiai érzékeltetéssel minden emberben jelenlevő érzület, érzelem. A liberális teológus gyakran feltételezi az egységes, közös *Létező* meglétét, amelyeket szakterületenként másképpen nevez el.

mert feladja a teológia lényegét: Isten beszédét, illetve az Istenről szóló beszédet.⁵⁴ A teológus – minden más tudományt művelő tudóstól eltérően – valóban nem birtokolja a maga tárgyát. Ez az a teológiai alapfelismerés, amelyet a liberális teológia nem tud összeegyeztetni a saját vallástudományi álláspontjával, viszont enélkül a felismerés nélkül valóban nem lehet keresztyén teológiát művelni. Itt láthatjuk azt az útjelző táblát, ahol a protestáns teológián belül elindulhatott a vallástudomány kibontakozása.

A liberálisnak nevezett teológia az „Isten beszéde”, illetve „Istenről szóló beszéd” kategóriájának vonatkozásában is túllép az egyház keretrendszerén, és nem az a hit élteti, hogy Isten egyedül a Szentírásban szól hozzánk Jézus Krisztus által (speciális kijelentés), hanem úgy véli, hogy az emberi ész által az ember vallásossága megérthető. A liberális teológia által bevezetett „új világnézet” egyébként teljesen jogos és izgalmas kérdéseket vet fel a vallás és az ember vallásossága kapcsán, de az már nem teológia. Exegézise pusztán szövegalapú összehasonlító vallástörténet: egyrészt foglalkozik tanításbeli (belső) kérdésekkel – amelyekből, szándékától függően, összehasonlító mitológia, vallásfilozófia keletkezhet –, másrészt vizsgálja a vallásos élet kereteit – külső tereket, liturgiákat, cselekményeket stb. –, de ezen a ponton, ahol legtöbbször meg is áll, is megszűnik keresztyén teológiának lenni, mert feladja annak elvi-tudományos alapvetését.

A hagyományos teológia is felhasználja és beépíti a kortárs tudomány eredményeit, de úgy, hogy azok állnak a teológia szolgálatában, nem pedig megfordítva. A Kovács Ödön által újnak nevezett teológia, azaz a vallástudomány tulajdonképpen a tudományt irányító emberi észnek igyekszik megfelelni. A liberális teológia ebbéli igyekezetében óhatatlanul átlépi azt a határt, amitől a teológia valóban teológia. E határ átlépése azonos a vallástudománnyá (vallástörténetté, vallásbölcseletté, vallásszociológiává, valláspszichológiává, vallás-pedagógiává) válással. A hagyományos, később a magyar teológiai fejlődésben ortodox hitvalló irány is használja a tudományt, vizsgálja a Bibliában kijelentett Isten akarátát. Az ilyen teológia is tudomány, hiszen a liberális teológia vallástudományához (az „új teológiához”) hasonlóan a már fent említett eszköztárral tudja vizsgálni a kérdéseket, de gondolkodása más gyökérből eredeztethető.

Mindkét megközelítés szubjektív valóságértelmezésen alapul.⁵⁵ Az is rokon bennük, hogy egy „abszolútnak”, általuk elfogadhatónak vélt kiindulási alapról indulnak el. Ezek azonban egymástól teljesen különböző ismeretelméleti sarokkövek, amelyekből mindkét rendszer építkezik. Mindamellettt eszköztárukban mindketten a 19. században kialakuló és formálódó modern természettudomány

⁵⁴ A teológia kettős értelme: Isten mint alany és tárgy.

⁵⁵ A különbség talán az, hogy a hagyományos teológia elfogadja ezt a szubjektivitást (az ember személyként a személyes Istennel áll kapcsolatban), a liberális teológia viszont nem, hiszen érvrendszerében minduntalan a maga kizárólagosnak vélt tárgyilagosságát hangsúlyozza.

(geológia, zoológia, biológia, orvostudomány), történelem-, bölcsészet-, nyelv- és irodalomtudomány (bölcsészeti), illetve később a társadalomtudományok (szociológia, antropológia) elemeiből merítenek, és előfeltevésük szolgálatába állítják saját tudományterületükön a más tudományok eszköztárait, módszereit és elméleti felfogásait a céllal, hogy *saját*, igaznak tartott állításaikat *tudományosan* igazolják.⁵⁶

A vita rendjén fokozatosan kikristályosodnak a különféle álláspontok. Mindkét oldalon találunk példát a közvetítő viszonyulásra, melynek értelmében adott szerző beismeri, hogy ő „ertartja igaznak”, de a másiknak is igazat ad.⁵⁷ Ennek ellenére gyakran úgy viselkednek, hogy – bár kifelé nyitottságot mutatnak – a másik igaznak tartott állításait valójában nem fogadják el. Ez a viszonyulás jellemző a mérsékelt liberális, illetve az ortodox álláspontra.⁵⁸ Továbbá, a magyar ortodox és liberális teológia vitájában számos alkalommal előfordul, hogy a polémiában résztvevő teológusok hangsúlyozzák: kizárólag nekik van igazuk. E véleményformálás sajátos változata a libertinista liberalizmus, amely szélsőséges mivoltából fakadóan éppen annyira hajlamos az „eretneküldözésre”, a vitapartner „tévtanítóként” történő megbélyegzésére, mint a hagyományos teológia ultrakonzervatív ortodox képviselői. E tekintetben a liberalizmus, akár rokona is hagyományos konzervatív teológiai gondolkodásnak, hiszen bármelyik kiindulóponttól el lehet jutni a kizárólagos fundamentalizmushoz.

A hazai protestáns teológiai liberalizmus fő képviselői többnyire a radikális irányzathoz tartoztak. Kovács Ödön – Ballagihoz és más radikálisokhoz hasonlóan – a teológia alapvető állításait és az ahhoz kapcsolódó vizsgálódásait nem tartja legitimnek a vallás tanulmányozásához, hanem kizárólag a kialakulófélben lévő modern tudományosság módszertanát tudja elfogadni. E tekintetben ez az álláspont is abszolutizál, és – amint a továbbiakban kiderül – néhány liberális teológus esetében fundamentalizmussá merevedett.⁵⁹ Az alapvetően jó szándékú egyházi megújítás liberális vonatkozásban olyan messzire megy majd, hogy szerintük még egy zsidó is lehet protestáns, mert hasonló elveket vall a hazai protestáns liberális teológusokkal. A Magyar Protestáns Egyletbe is belépő zsidó vallású Goldziher rokonszenvezett a feuerbach-i következetes vallásbölcsészettel, mely kimondja: ahogy

⁵⁶ Nem az az igazi kérdés, hogy ennek meg tudnak-e felelni, hiszen ez szinte minden tudomány alapdilemmája, hanem hogy *hogyan és miként*, illetve hogy *mennyire* koherensen és logikusan érvelnek a saját igazságuk mellett saját rendszerük ismervei szerint.

⁵⁷ Lásd a dolgozat dogmatikai részét. Jó példa erre Szász Domokos hitvallásokról szóló tanulmánya. Vö. „VII. 2.3. A szabad vizsgálódás értelmezése”.

⁵⁸ Érdekes példa erre Révész Imre magánlevele, amit Ballagi Mórnak írt a Filő–Ballagi feltámadás-vita alatt! Lásd: Márkus, *A magyar liberális*, 94–95.

⁵⁹ Hasonló problematikát érintett Horváth Pál Simon Róberttel való vitájában. Lásd: HORVÁTH Pál, „Vallástörténet? Vallástudomány?”. *Vallástudományi Szemle*, MMVI, 2006/1, 171–176.

a „csillagos égről való tudományunk a középkor asztrológiájából (G. I. kiemelése) az újkor *astronomiává* fejlődött, épen (sic!) úgy szükséges, hogy a vallással foglalkozó tudományra nézve annak helyébe, amit a közbeszéd *theologiának* mond, egy tudomány lépjen, mely az említett viszonyhoz képest a *theonomia* nevét viselhetné”.⁶⁰ Goldziher is, akárcsak Kovács Ödön, egyetért a hagyományos (keresztyén és zsidó) teológia félreállításával, sőt annak a vallástudománnyal való helyettesítésével. Nem véletlen, hogy bizonyos értelemben Goldziher is protestánsná lehetett az elit abban a korban a szónak sajátos jelentést kölcsönözve. Ez valóban egyedülálló és rendkívül érdekes fejlemény a magyar vallástudomány történetében. Azonban fontos kiemelnünk, hogy Kovács – a liberális teológia számos képviselőjével együtt – az egyházon belül kíván maradni, miközben elvei, tudományos felfogása és világnézete szöges ellentétbe kerül az egyházi hitvallással, és annak fő és egyedüli diszciplínájával: a teológiával. A debreceni református ortodoxia az egyletesekkel folytatott vitája során éppen az elmélet és a gyakorlat eme „kettős voltára” mutat rá. Hogy a liberálisok „teológizálása” mennyire más alapról indult, eklatánsan szemlélteti Istenről és az emberről, a transzcendensről és az immanensről vallott nézetük.

A protestáns liberális teológia így válhatott egyik úttörőjévé a vallástudomány kialakulásának, de sokszor küszködik azzal, hogy a határon belül hol is helyezze el önmagát. Ez az önmeghatározási probléma ma is nagyon komoly kérdéseket vet fel a vallástudomány és a teológia kapcsolatára nézve, amely érdekes módon nemcsak a keresztyén teológia, hanem a hindu vagy iszlám teológiák és a vallástudomány kapcsolatának természetét érinti. Azonban ez már új témakörök vizsgálatát jelenti. A vallástudományi teológia, azaz a modern vallástudomány teológiai ága egyértelműen az emberre, annak vallásosságára tette a hangsúlyt és tárgyát, módszerét tekintve megteremtette a modern vallástudomány alapjait. A kutatók elsődleges szempontja nem a vallási tradícióknak belső, hagyományokhoz való igazodása volt, hanem a források egységes módszerrel történő kutatása és külső szempontok érvényesítése. Így alakul ki a protestáns teológia talaján az összehasonlító vallástudomány, amely legtöbbször a vallástörténeti, vallásbölcseleti, vallásfenomenológiai irányultságot jelentett és a teológia hagyományos magyarázatai nemcsak háttérbe szorultak, hanem teljesen el is lettek vetve. Az útjelzők világosan mutatják az elágazást, de a mintha ezeket a táblákat elfelejtették volna mind a teológiában mind pedig a vallástudományban.

⁶⁰ GOLDZIHÉR Ignác: „Az összehasonlító vallástudomány módszere”, MDCCCLXXVIII, *Magyar Tanügy* 1878, 171–186. (174).

HÍREK
